

Arvydas Ramonas – Klaipėdos universiteto Socialinių ir humanitarinių mokslų fakulteto Jono Pauliaus II krikščioniškųjų studijų centro direktorius, vyriausiasis mokslo darbuotojas, profesorius, teologijos mokslų daktaras. Romos Popiežiškosios teologijos akademijos narys, Lietuvių katalikų mokslo akademijos akademikas
Moksliniai interesai: Katalikų Bažnyčios dogminė teologija, Stačiatikių Bažnyčios teologija ir dvasingumas
El. paštas: arvydas.ramonas@ku.lt

Arvydas Ramonas – Chair of the John Paul II Centre for Christian Studies of the Social and Humanities Sciences faculty at Klaipėda University, Chief Researcher, Professor, Theology Ph. D. Member of Roman Pontifical Theological Academy, academician at Lithuanian Catholic Academy of sciences
Fields of interest: Catholic Church dogmatic theology, Orthodox theology and spirituality
E-mail: arvydas.ramonas@ku.lt

Arvydas Ramonas

Klaipėdos universitetas

PASKUTINIO TEISMO, PRAGARO IR ROJAUS SAMPRATA SERGEJAUS BULGAKOVO KŪRYBOJE

Anotacija

Straipsnyje pateikiamos vieno iškiliausių XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rusų Stačiatikių Bažnyčios teologo ir šventiko Sergejaus Bulgakovo teologinės mintys eschatologinėmis temomis. Tos temos liečia Paskutinio Dievo teismo, dangaus ir pragaro teologines sampratas. Bulgakovas labai moderniai interpretuoja Paskutinį Dievo teismą kaip tiesos akistatą su savo paties pirmąjį žvaizdžiu Dievo idėjoje. Tiek, kiek tas „galutinis“ nugalėtas žmogaus gyvenimas skiriasi nuo geriausios savo versijos, tokios, kokia galėjo būti pagal Dievo valią, tiek ir patiriamas skausmas dėl nerealizuotos laimės. Tokios akistatos su tiesa pasekmė yra arba dangus, arba pragaras. Bulgakovui pragaras nėra galutinai amžinas. Jis tiki, kad pačiame galutiniame variante, kada laiko ir erdvės nebėra, pragare esantieji visgi gali patirti Dievo gailestingumą. Pragaras – tai prarastas Dievas, o dangus – surastas Dievas. Tokios mintys dramatiškumo įgauna dar ir dėl to, kad S. Bulgakovo kūryba vyko sudėtingu politiniu, ekonominiu ir kultūriniu laikotarpiu tiek Rusijoje, tiek Europoje. Vyko bolševikų Spalio revoliucija, Pirmasis ir Antrasis pasauliniai karai. Apie šiuos procesus įtaką teologijai straipsnyje taip pat skiriama dėmesio.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: S. Bulgakovas, eschatologija, Dievo karalystė.

Abstract

The article presents theological thoughts on eschatological themes of Sergei Bulgakov, one of the most prominent theologians and priests in the Russian Orthodox Church in the late 19th and early 20th century. These themes touch on theological concepts of God's last judgment, heaven and hell. Bulgakov interprets God's last judgment in a very modern way, as a confrontation of the truth

with its own primordial image in the idea of God. To the extent that the 'final' life of the person who has lived it differs from the best version of what it could have been if God's will had been followed, so does the pain of unrealised happiness. The outcome of such a confrontation with truth is either heaven or hell. For Bulgakov, hell is not infinitely eternal. He believes that at the very end, when time and space no longer exist, those in hell can still experience God's mercy. Hell is a lost God, heaven is a found God. Such thoughts are made all the more dramatic by the fact that Bulgakov's work took place at a difficult political, economic and cultural time, both in Russia and in Europe, with the Bolshevik October Revolution, the First World War, and the Second World War. The influence of these processes on theology is also a focus of the article.

KEY WORDS: Sergei Bulgakov, eschatology, the kingdom of God.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v30i0.2458>

Įvadas

Visoje Biblijoje Dievas buvo suvokiamas kaip teisėjas, kuris įsikiša į istoriją ten, kur, pavyzdžiui, izraelitai nutoldavo nuo jo valios vykdymo, iškrypdavo iš kelio, pradėdavo garbinti svetimus stabus ir taip nusigrėždavo nuo savo Viešpaties. Šiuo požiūriu Dievo teismas istorijoje buvo teisingumo grąžinimas: nubausdavo piktadarius (plg. Iz 29, 20–21), išgelbėdavo neteisingai pasmerktuosius (plg. Ps 103, 6). Dievas buvo aukščiausioji teisingumo instancija, kurioje žinoma, kas yra teisinga, ir joks piktadarys negali išvengti verdikto (plg. Bovati 2010, 621). Izraelio Dievas yra visos kūrinių Viešpats, todėl jis yra teisingas. Apokaliptinėje pranašų literatūroje Dievo teismo diena vadinta „Viešpaties diena“ (hebr. *Yom JHWH*). Ji įsivaizduota kaip kupina katastrofiškų įvykių. Tai galutinio atpildo ir teisingumo išsipildymo diena ne tik Izraelio tautai, kitoms tautoms, bet ir visam kosmosui. Pranašai numatė ir galimybę išvengti šio įvykio – grįžti pas Jahvę. Naujajame Testamente ši diena imama tapatinti su Kristumi ir įgauti eschatologinį matmenį, t. y. ji realizuosis eschatologiniuose laikuose, kurie tęsiasi nuo Kristaus įsikūnijimo iki jo paruzijos. NT autoriai (apaštalas Paulius, Jokūbas ir Petras) ragina rengtis šiai dienai, atsakingai gyvenant krikščionio vardo vertą gyvenimą (plg. De Carlo 2010, 581).

S. Bulgakovas knygoje „Avinėlio nuotaka“, kalbėdamas apie mirtį, rašo: „Mirtyje ir iškart po jos žmogus mato visą savo praėjusio gyvenimo sintezę kaip visumą. Tai jau ir yra teismas, nes joje pasirodo visi atitikmenys su tiesa arba skirtumai, visas turinys ir prasmė. Tai pagaliau ne tik sintezė, bet ir tiesos regėjimas dvasiniame pasaulyje, kuris laisvas nuo kūniškumo ir nušviestas Dievo teisingumo“ (Bulgakov 1991, 526). Kokie taiklūs ir teisingi stačiatikių teologo žodžiai, kurių prasmę sustiprina faktas, kad jiems jau beveik šimtas metų. Teismas yra tiesos matymas. Filosofiniu požiūriu tai bus tikrosios ontologijos atskleidimas: negali būti egzistencijos kryptingumo, kuris negravituotų į kosminį Kristų.

Paskutinio teismo teologinė samprata yra visos krikščioniškosios eschatologijos dalis. Tai tik viena iš tokių temų šalia prisikėlimo, pragaro, rojaus, skaistyklų, amžinojo gyvenimo ir kitų temų. Pirmą kartą terminą *eschatologija* 1677 m. pavartojo liuteronų teologas Abrahamas Calovas. 1805 m. kitas protestantų teologas K. G. Bretschneideris šį terminą vartojo siekdamas įvardyti mokymą apie galutinius dalykus (plg. Nitrola 2001, 21). Taigi eschatologija, kaip mokslas sistemine prasme, susiformavo gana vėlai. Eschatologija, kaip kalba apie mirtį, ateitį, Dangaus karalystę, teismą bei pragarą, pirmaisiais krikščionybės amžiais aptinkama daugelyje Biblijos ir Bažnyčios mokytojų raštų vietų. Jos atgimimas prasidėjo XIX–XX a., jo iniciatoriai buvo protestantų teologai, nes katalikų ir stačiatikių teologijoje būta spragų. Eschatologija, kaip „mokslas apie paskutinius dalykus“, prasidėjęs XIX a. krizei (susidūrus su modernizmo banga, protestantų liberalizmu ir istorizmu), atsidūrė teologijos mąstymo centre. „Išorine šio lūžio data reikėtų laikyti J. Weiss veikalus (ypač *Jėzaus pamokslą apie Dievo karalystę*, 1892) ir A. Schweitzer ankstyvuosius egzegetinius tyrinėjimus (*Jėzaus gyvenimo bruožai*, 1901)“, – teigia Josephas Ratzingeris (Ratzinger 1996, 11–12). XX a. pradžioje eschatologijos traktatas tampa atskira dogminės teologijos doktrina. Tam turėjo įtakos ypatingas vadinamosios „transcendentinės teologijos“, kurios atstovai buvo I. Kantas, W. Herrmannas, K. Barthas, R. Bultmannas, W. Pannenbergas, J. Moltmannas ir kiti, atgaivinimas. XIX a. pabaigoje garsūs buvo protestantų teologo Ernsto Troeltscho žodžiai apie komišką eschatologijos padėtį krikščioniškosios teologijos moksluose: „Eschatologijos biuras beveik visada uždarytas.“ Šią mintį katalikų teologas Hansas Ursas von Balthasaras perfrazavo: „Dabar šis biuras dirba viršvalandžius.“ 1957 m. H. U. von Balthasaras išleido veikalą apie krikščioniškąją eschatologiją, kur apibendrino iki jo atliktas studijas, ieškojo naujų eschatologinių temų interpretavimo būdų, išskėlė esamas ir naujas šiam mokslui būdingas problemas (plg. Balthasar 1967). Autoriaus teigimu, visada būtina interpretuoti Biblijos duomenis apie eschatologines temas: ne akiai priimti, bet analizuoti ir interpretuoti Dievo Žodį. Dievas yra galutinė pasaulio realybė. Jis yra dangus tiems, kurie jį pasiekia, pragaras tiems, kurie jį praranda, teismas tiems, kurie tikrinami, skaistykla tiems, kurie gryninami. Todėl eschatologija ir yra doktrina apie galutinį teismą bei išganymą.

XX a. pirmojoje pusėje S. Bulgakovas reikšmingai prisidėjo prie šio mokslo atgimimo. Svarbu, kad, pats to nežinodamas, t. y. nepriklausomai nuo kitų autorių, pranašišškai nujautė eschatologijos mokslo svarbą visai krikščioniškajai teologijai ilgiems dešimtmečiams. Tėvas Sergijus ir kitas iškilus stačiatikių kunigas bei mokslininkas tėvas Pavelas Florenskis buvo bendraminčiai ir draugai. P. Florenskis dalyvavo 1918 m. S. Bulgakovo kunigystės šventimuose Maskvoje, ir jau tada jų religinė eschatologinė mintis lenkė bendrą Rusijos bei Vakarų religinę-

filosofinę raidą (plg. Боровой 2015). Tėvo Sergijaus originalios teologijos temos yra Švenčiausiosios Trejybės slėpinys, Kristaus kenozė, sofiologijos doktrina, eschatologinės temos. Paminėtina, kad jis bene vienintelis iš stačiatikių teologų daug dėmesio skyrė eschatologijai ir apokaliptikai. Tėvas Sergijus suvokė, kad tikroji tėvynė yra danguje, kad be Dievo neįmanoma žemėje „pastatyti Dievo miesto“, kad tikrasis žmogaus pašaukimas yra dievažmogystė – savęs išpildymas Jėzuse Kristuje, todėl jo teologinė mintis, regis, peržengė laiką bei erdvę ir kreipiasi į tą žmonijos „aš“, kuris gyvena amžinai. Žymiausia yra jo didžioji trilogija, kurioje analizuojamos ir eschatologinės temos: „Dievo Avinėlis“ (apie Kristų, 1933 m.), „Guodėja“ (apie Šventąją Dvasią, 1936 m.), „Avinėlio Nuotaka“ (apie Bažnyčią, 1945 m.). Paskutinė knyga, skirta krikščioniškajai apokaliptikai, yra „Apreiškimas Jonui“, išleista po mirties – 1948 m. Paryžiuje. Stačiatikių Bažnyčia neturi sisteminės eschatologijos mokymo, joks Susirinkimas tuo nesirūpino, remiasi labiau Biblija ir ankstyvaisiais Bažnyčios Tėvais, tad S. Bulgakovas yra vienas iš nedaugelio autorių, bandęs sistemingai išdėstyti šį mokymą. Eschatologinėmis temomis rašė ir P. Florenskis. Vienas įdomiausių tekstų randamas monumentalioje knygoje „Tiesos kolona ir pagrindas“ (1914 m.), skyriuje apie *Geheną*. Prieš 20 metų S. Bulgakovas ir P. Florenskis buvo labiau studijuojami Vakarų pasaulyje nei Rusijoje, o šiandien netrūksta įvairių studijų tiek Rusų Stačiatikių Bažnyčioje, tiek pasaulyje¹.

S. Bulgakovas savo mokyme apie eschatologines realijas liko ištikimas Biblijos ir ankstyvųjų Bažnyčios Tėvų mokymui, tačiau tuo pat metu pralenkė savo laiką ir originaliai prisidėjo prie eschatologijos raidos. Jis pateikia Visuotinio teismo, pragaro ir dangaus interpretacijas labai šiuolaikiškai: kaip žmogaus savęs nuteisimą, saviizoliaciją nuo Dievo meilės, tikrą žmogiškosios laisvės dramą, kaip galėjimą sąmoningai rinktis tarp gėrio ir blogio, angažuotis už Dievą arba prieš Jį. Jei nežinotume, kad skaitome tekstus, parašytus prieš 100 metų, atrodytų, kad jie sukurti dabartiniu laikotarpiu, nes lieka aktualūs ir šių dienų žmogui.

Straipsnio *tikslas* – išanalizuoti Paskutinio teismo, pragaro ir rojaus sampratą Sergejaus Bulgakovo kūryboje ano laikmečio rusų teologinės, kultūrinės, istorinės minties kontekste.

Realybės sampratos painiava: marksizmo ideologijos diktatūra

Pirmojo pasaulinio karo (1914–1918) įvykiai sugriovė iki tol vyravusią Vakarų liberaliąją, optimistinę kultūrinę krikščionybę. Teologija pasuko filosofavimo kryptimi, siekdama atskleisti, ką Kristaus misijoje simbolizuoja galutiniai escha-

¹ Pavyzdžiui, Žak 2007; Žak 2001; Gavrilyuk 2006; Gavrilyuk 2018; Osipov 2007; Razzano 2004; Tagliagambe 2013; Zaviysky 2011; Боровой 2015; Хондзинский 2020; Соколов 2005.

tologiniai dalykai. Dar didesnis realizmas teologijos mokslą paveikė marksistiniu laikotarpiu, ypač po 1917 m. Spalio revoliucijos Rusijoje. „Paskelbęs karą Dievui bei istorinėms religijoms, marksizmas pagimdė tokį religinį patosą, kuris it magnetas pritraukė daugelio žmonių be pagrindo likusią religinę energiją ir beregint apėmė ir teologiją, kuri jame išvelgė galimybę eschatologinę misiją pripildyti realiu, konkrečiu turiniu“, – teigia J. Ratzingeris (Ratzinger 1996, 12–13). Nuo XIX a. krikščioniškojo mąstymo sekuliarizavimas ir ateizavimas alino tikėjimą ateitimi, anapusinę viltį pakeitė pasitikėjimu pažangos ideologija, kuria tikėjo bolševikai, marksistai, socialistai ir komunistai.

Marksizmas, ypač intensyviai reiškėsis Rusijoje, ateities eschatologiją pakeitė dabartimi. XIX a. pabaigos – XX a. pradžios laikotarpį Rusijoje galima vadinti jos „sidabro amžiumi“, arba „šventosios Rusijos rudeniu“. Rudeniu, nes 1917 m. bolševikų revoliucija numarino turtingą religinę, kultūrinę, filosofinę, teologinę mintį, ateizmas sutrukdė rusų kultūrai pasiekti savo „aukso amžių“. Pavasario nuotaikų atsirado tik 1991 m., žlugus sovietinei diktatūrai. Taigi XIX a. pabaiga buvo metas, kai Europoje iš Vokietijos, Anglijos, Prancūzijos į Rusiją sklido švietėjiškos, pozityvistinės Vakarų idėjos, vokiečių filosofinis idealizmas ir nihilizmas. Tai buvo religinio atgimimo laikotarpis, pateikęs ir būsimos krizės ženklų. Kultūrinę aplinką galima apibūdinti vienu sakiniu – ji nukreipta į radikalaus klausimo apie asmeninio gyvenimo vertę sprendimą. K. Marxas kritikavo religiją dėl eschatologijos, noro atitraukti žmogų nuo dabarties kūrimo ir „užliūliuoti“ utopinės ateities viltimi. Religiją vadino „opiumu liaudžiai“. Anot jo, žmogus savo gyvenimą ir darbą turėtų sutelkti tik šiapus mirties, taip kurdamas socialistinį ir komunistinį rytojų, kuris primintų rojų. Ateistinė ideologija apskritai siekė ištrinti religinį jausmą ir apsiriboti šiapusine tikrove. „Šiapusinė eschatologija“ – komunizmas. Gaila, kad K. Marxas neskaitė apaštalo Pauliaus Antrojo laiško tesalonikiečiams, kuriame apaštalas ragina neapsigauti, kad Viešpaties teismo diena jau čia pat. Paulius moko, kad Kristaus laukimas neatleidžia nuo darbo, pareigų, atsakomybės, nepateisina tinginystės, netvarkingo gyvenimo.

Žymiausi šio istorinio laikotarpio Rusijoje mąstytojai buvo F. Dostojevskis, V. Solovjovas, P. Florenskis, K. Leontjevas, N. Berdiajevas, S. Bulgakovas. Ypač pastarieji du žymūs autoriai buvo susižavėję marksizmo idėjomis. Klasikinis ano meto inteligentijos kelias buvo nuo Bažnyčios prie marksizmo, o nusivylus juo – atgal į krikščionybę. Autoriai nujautė, kad marksizmo teiginiai apie žmogaus kilmę, jo likimą po mirties išsamiai nepaaiškina gyvenimo ir mirties prasmės. Kritikavo evoliucijos doktriną ir visuomenės socialinio vystymosi žadamą rojų žemėje. Abejojo dėl kai kurių K. Marxo, L. Feuerbacho, A. Shopenhauerio idėjų, nes jose išvelgė žmogaus norą susidievyti. Komunizmo žadamas „rojus“ atrodė tik žemiškas, neperžengiantis mirties ribos ir nieko negalintis pasakyti apie

anapusinį – amžinąjį – gyvenimą. Marksizmas skelbė, kad žmogus, kaip asmuo, yra mirtingas, o visa žmonija ir pasaulis – nemirtingi, tad žmogaus gyvenimas ir darbas vertingi tik būsimoms kartoms. Materialūs daiktai yra laikini, o pati materija amžina, jos būsenos kinta. S. Bulgakovas nepritarė tokiai „progreso teorijai“, vadino ją šėtoniška apgaule, nes ši nuvertino asmeninį žmogaus gyvenimą, patį asmenį ir santykį su pasauliu, paneigė amžinybę². 1906 m. parašė straipsnį apie K. Marxą kaip apie religinį prototipą, teigdamas, kad „marksistai kovoja prieš Dievą su pseudomokslo pagalba, su socialinėmis priemonėmis, visai mėgindami sukurti ateistinę visuomenę“ (Bulgakov 1984, 142). N. Berdiajevas teigė, kad tai „humanizmas be Dievo ir žmogaus“ (Боровой 2015, 26).

Marksizmas kultūrinio ir teologinio požiūriu jau XX a. pradžioje buvo pasekęs, be ateities. Tai lėmė šie reiškiniai:

1. Tikrovės atradimas iš naujo. Tikrovė yra priešinga abstrakčiai ideologijai (marksizmui, socializmui, komunizmui). N. Berdiajevas, panašiai kaip ir S. Bulgakovas, teigė: „Po marksizmo „dykumos“ noriu grįžti į šventyklą, surasti iš naujo gyvenimo paslaptį, grįžti prie Dievo“ (Булгаков 1911, 249–250). Tikro realizmo suvokimas – kelti klausimus apie eschatologinius dalykus, savęs suvokimas amžinybės laimei. S. Bulgakovas pabrėžė, kad be religijos, amžinybės asmuo nėra realus. Socializmas buvo Antikristo galybė. „Ateistinį humanizmą galima nugalėti tik su religijos pagalba, pabrėžiant, kad tikrasis išganymas ateina iš Dievo“, – rašė mūsų autorius (Bulgakov 1984, 155).

2. Būtinybė krikščioniškai motyvuoti žmogaus moralinį ir dorinį elgesį. Filosofijoje vyravo ontologinė elgesio motyvų paieška. Tikroji moralė ir žmogaus elgesio norma yra Dešimt Dievo įsakymų, krikščioniškosios vertybės.

3. Gyvenimo prasmės klausimo kėlimas. Žmogaus, kaip neįkainojamo asmens, vertė buvo priešinga marksizmo doktrinai. Pozityvusis empirinis mokslas išsamiai atsakyti į visus šiuos klausimus nepajėgus.

4. Krikščionybės atradimas iš naujo. Žmogus pašauktas dalyvauti Dievo Trejybės gyvenime, o ne išnykti kapo duobėje. Marksizmas skelbė: jeigu tu esi religingas, tai esi apvogtas, Dievas iš tavęs atima kažką žmogiško, padaro tarsi vergu. Po 1917 m. įvykusios bolševikų Spalio revoliucijos S. Bulgakovas prisimena savo būseną, lyg būtų „blaivas tarp girtų, realistas tarp iliuzijose paskendusiujų“, jo

² Neigiamą patirtį apie marksizmo dvasią liudija pajutęs S. Bulgakovas. Jis 1905 m. kartu su Maskvos universiteto mokslininkais atvyko į Kijevą. Tais metais vyko Rusijos ir Japonijos karas. Rusijoje augo proletariato protestai. Kijeve vyko proletariato demonstracija, kurioje dalyvavo ir S. Bulgakovas. Ši patirtis padėjo jam galutinai apsispręsti grįžti į Bažnyčią. Proteste pajuto Antikristo dvasią. Raudonas gvazdikas švarke leido pasijusti mistinio ritualo dalyviu. „Jaučiau kažką svetimo, šalto; grįžęs numečiau raudoną gvazdiką į klozetą, atsiverčiau Evangeliją kaip tik toje vietoje, kur kalbama apie velnią, kad šios rūšies demonas išvaromas tik malda ir pasninku. Sustingdė šaltis. Tą patį vakarą Kijeve prasidėjo pogromai“ (Булгаков 1946, 76).

realizmas buvo stačiatikybė. „Visi šventė vestuves, o aš laidotuves“ (Булгаков 1946, 73).

Marksizmas iš esmės buvo Dievo pakeitimas žmogumi. Žmogaus susidievinimas, kurį skelbė L. Feuerbachas ir F. Nietzsche. Tokia būseną yra pragariška. Paskutinio teismo bei galimo pragaro esmė ir bus – atsistoti Viešpaties vietoje. Jeigu marksizmas norėtų būti teisus ir laimėti, turėtų pašalinti patį žmogų ir realybę, nes šie abu visada nurodo į Dievą. S. Bulgakovas suvokė, kad ateistinis judėjimas negali būti tik žmogaus sumanytas, revoliucionieriai yra demonišku pragariškų jėgų, kurios priešinasi Dievui, įrankiai. Tokia patirtis ir dviejų pasaulinių karų įvykiai suformavo S. Bulgakovo apokaliptinę istorijos viziją, kurioje dalyvauja Dievas, Šėtonas, šventieji ir žmonės. Panašiai ir jo bičiulis N. Berdiajevas teigė: „Rusų revoliucinis socializmas yra ne tik ekonominis ir politinis judėjimas, bet religinis, t. y. bandymas organizuoti visuomenę taip, kad ateitų išganymas, šiuokart netikras Dievo karalystės sukūrimas šiapus“ (Berdjaev 1971, 67–68). P. Florenskis nerašė didelių kritinių straipsnių komunistų atžvilgiu. Po revoliucijos kelerius metus dirbo valstybės tarnyboje. Tai iš dalies apsaugojo jį nuo pirmųjų represijų. Tarnavo kunigu Švenčiausiosios Trejybės – Šv. Sergijaus lauroje, domėjosi menu, tęsė mokslines studijas, neišsižadėjo tikėjimo. Tuo pat metu dirbo Maskvos elektrotechnikos institute, bet vis labiau jautė artėjančių pavojų dėl savo priklausymo Stačiatikių Bažnyčiai ir mokslinių interesų. 1937 m. NKVD sušaudė jį Solovkų salose Rusijoje.

Jau 1945 m. mokslininkas A. N. Whiteheadas knygoje „Mokslas ir modernus pasaulis“ rašė: „Įsigilinus į tai, ką religija reiškia žmonijai ir ką jai reiškia mokslas, nebūtų perdėta tvirtinti, kad ateities istorija priklausys nuo mūsų kartos nuostatos šių dviejų sričių atžvilgiu.“ Kitokiame kontekste P. Florenskis tvirtino, kad šios abi sritys žmogui yra vertingos, būtinos ir šventos. Reikia tarp minėtų sričių ieškoti bendrumo, nes teisingas jų santykis yra kiekvienos žmogaus veiklos postulas, norint čia, žemėje, realizuoti gėrį. Taigi religija, teisingas santykis su Dievu turėtų padėti žmogui realizuoti save patį, suvokti, kad yra skirtas amžinybei, amžinai laimei su Dievu – dangui. Tada Paskutinis teismas bus, vaizdžiai kalbant, ne baimės momentas, gramzdinantis į pragarą, o džiugus susitikimas su Kristumi, žadantis dangų.

Dievo teismas: galutinė akistata su tiesa apie save ir pasaulį

Trečiojoje „Avinėlio Nuotakas“ dalyje tėvas Sergijus, nagrinėdamas pasaulio pabaigos, perkeitimo, visuotinio prisikėlimo, Paskutinio teismo ir „Dievo miesto“ temas, pristato tris hermeneutines nuostatas, kurios yra universalios:

1. Vengti racionalumo, ypač tokio, kuris nevartoja antinomijų, taip būdingų ortodoksiškai eschatologijai.

2. Vengti antropomorfizmo nusakant, kas bus anapus mirties. Žmogaus kalba yra per skurdi įvardyti tai, kas mūsų laukia amžinybėje.

3. Vengti taikyti taisykles, tarsi kalbėtume apie Civilinį kodeksą. Eschatologija turi būti, kaip sakytų stačiatikiai, sofiologinė, paremta dangiškąja išmintimi, o ne Baudžiamojo kodekso principais (Bulgakov 1991, 553–557).

Stačiatikių teologijoje svarbų vaidmenį užima žmogaus sukūrimo ir nuopuolio tema. Dievas sukūrė žmogaus prigimtį, numatydamas naująjį žmogų: siela ir troškimai buvo duoti mums tam, kad suvoktume jį; kad atpažintume Kristų, gavome mintis; kad kreiptumėmės į jį, gavome troškimą; kad prisimintume jį, gavome atmintį. Kai buvome kuriami, jis buvo mūsų archetipas, nes ne Senasis Adomas yra Naujojo Adomo modelis, bet Naujasis – Senojo. Gregorijus Palamas teigia, kad ortodoksams, pagal Gregorijaus iš Nisos mokymą, „pradžios žmogus“ buvo lygus „pabaigos žmogui“, t. y. prisikėlusiam Jėzui Kristui. Prisikėlimas iš mirties – tai tarsi sugrįžimas į pirmąją žmogaus būseną be nuodėmės. Kristaus atsimaitymas ant Taboro kalno, kuris buvo prisikėlimo preliudija, parodė, kokia iš tikrųjų buvo žmogaus prigimtis. Tas, kuris mato ateitį, žino, kad Antrasis žmogus (Kristus) yra pirmojo archetipas. Stačiatikiams pradžia (*arche*) amžių pabaigoje sutaps su pabaiga (*telos*). Taigi žmogui ir prieš nuopuolį reikėjo Kristaus. Todėl Kristus yra visos Bažnyčios galva. Žmonija buvo, yra ir bus netobula be Kristaus. Jis gelbsti žmogų nuo pradžios, nes duoda galimybę egzistuoti. „Visa ko pilnatvė yra Jėzuje Kristuje, ir tik per jį ir jame galima gauti išminties. Visos skausmingos žmonių, išminčių pažinimo paieškos yra tuščios. <...> kaip sūrus vanduo, žinojimo siekis tik laikinai pagirdo pažinimo troškulį, niekada iki galo nenumalšindamas nerimastingo intelekto“, – teigia P. Florenskis (Florenskij 2010, 20).

Nupuolęs žmogus „Kristaus paveikslo“ savyje neprarado, tik pritemdė. Jo prigimtis tapo nebe „kristoforminė“, bet tuščia ir linkusi į mirtį. Pradžios knygoje pabėgti nuo gyvenimo reiškė mirtį. Žmogus galutinai neišnyko todėl, kad egzistuoja kūrinyje, kurią Dievas palaiko neatšaukdamas savo išganymo. S. Bulgakovas teigia, kad „žmogaus tapimas mirtingu yra tarsi liga. Dabartyje nepašalinama, bet nėra nenugalima. Mirties pradžioje nebuvo ir nebus pabaigoje. Pradžioje žmogus buvo sukurtas nemirtingumui“ (Bulgakov 1991, 513). „Juk Dievas mirties nepadarė ir nesidžiaugia gyvųjų žūtimi – tam, kad būtų, jis sukūrė visa. Visi pasaulio kūriniai savaime yra sveiki, jie neturi mirtinų nuodų“ (Išm 1, 13–14). Mirtis, suvokiama kaip parazituojanči žmoguje, su nuodėme vis labiau progresuoja. Istorijoje besikartojanti nuodėmė tampa grandinėmis – žmogus tampa nuodėmės vergu. G. Palamas šią situaciją vadina vergavimu velniui,

nes tiesioginė pirmapradės nuodėmės pasekmė yra vergystė savo paties puikybei ir egoizmui, kuris griaua patį žmogų, gimdo kančią ir liūdesį, nebeleidžia regėti dieviškosios realybės.

Taigi žmogaus mirtis yra jo apsisprendimo akimirka, kurioje susitelkia visas gyvenimas, o laikas tampa amžinybe. Mirtyje kalba Dievas ir žmogus, abu ištaria savo paskutinį žodį, kuris lieka ir niekada nesibaigia. Mirties akivaizdoje žmogui suteikiama galimybė gailėtis už savo nuodėmes ir išvengti dvasinės mirties bei pragaro kančių arba pasirinkti atsiskyrimą nuo Dievo. Nė vienam žmogui Dievas iš anksto nepaskyrė eiti į pragarą, tam reikėtų sąmoningai nusigręžti nuo Dievo, padarius sunkią nuodėmę, su ja likti iki mirties (plg. Соколов 2005).

S. Bulgakovas remiasi Ortodoksų Bažnyčios teologija ir teigia, kad mirtis nesunaikina, bet susilpnina žmogaus egzistenciją. Tai, kas fizine mirtimi sunaikinama, Kristaus prisikėlimo galia atstatoma. Taigi, žmogaus mirtis yra laikina. Tai atitinka visos Bulgakovo eschatologijos koncepciją, kad galutiniame variante kūrinija bus išgelbėta ir mirties nebebus: pradžia sutaps su išganyta pabaiga. Mirtis nėra nebūties triumfas. Tai tranzitorinė būseną iki prisikėlimo dienos. Rusų teologas knygoje „Avinėlio Nuotaka“, kalbėdamas apie mirtį, rašo: „Mirtyje ir iškart po jos žmogus mato visą savo praėjusio gyvenimo sintezę kaip visumą. Tai jau ir yra teismas, nes joje pasirodo visi atitikmenys arba skirtumai su tiesa, visas turinys ir prasmė. Tai pagaliau ne tik sintezė, bet ir tiesos regėjimas dvasiniame pasaulyje, kuris laisvas nuo kūniškumo ir nušviestas Dievo teisingumo“ (Bulgakov 1991, 526). Taiklūs teologo žodžiai, kurių prasmę sustiprina faktas, kad jiems yra jau beveik šimtas metų. Individualus teismas po mirties yra savo paties tiesos matymas Dievo perspektyvoje. Filosofiniu požiūriu tai bus tikrosios ontologijos atskleidimas: negali būti egzistencijos, kuri negravituotų į kosminį Kristų. Žmogaus atžvilgiu mirtis yra tragedija, tačiau Dievo meilės požiūriu – laikina egzistencija. Mirtis nesunaikina „Dievo paveiklo“ žmoguje. „Bulgakovas seka Gregorijaus iš Nisos mokymu ir identifikuoja biblinę „Dievo paveiklo ir panašumo“ idėją kiekviename žmoguje. Kiekvienas žmogus turi savo tą „paveikslą ir panašumą“ kaip prototipą danguje ir pagal tai yra sukurtas. Tokia idėja prisideda prie Paskutinio teismo sampratos, pagal kurią ir būsime teisiami, t. y. kiek atitiksime tą savo originalią versiją po žemiškojo gyvenimo kelionės“ (Gavrilyuk 2018, 15). Dvasinio pasaulio pamatymas bus didelis džiaugsmas tiems, kas tikėjo Dievą, ir skausmingas nusivylimas tiems, kas Jį neigė. Tai dangiška palaimos būseną besiantinantiems prie Dievo dvasiniame pasaulyje ir nevilties būseną tiems, kas užsisklendę savyje ir nepriima anapusinio dvasinio pasaulio. Verta pabrėžti, kad S. Bulgakovas, kaip ir P. Florenskis, apie žmogaus bei pasaulio pabaigą kalba visų pirma kaip apie visuotinį perkeitimą, sofiologinį sudievinimą ir tik paskui kaip apie teismą. Žmogus, būdamas laisvas, gyvenime gali rinktis gėrį arba blogį.

Rinkdamasis pastarąjį, įvykdo „metafizinę savižudybę“. Jos pasekmes pamato po mirties. Patenka į pragarą, kuris nėra amžinas, yra panašus į katalikų skaistyklos sampratą, taigi tranzitorinis. S. Bulgakovas pabrėžia, kad pragare egzistuoja tik neapykanta ir pasmerkimas, jame netenkame meilės, kuri yra dieviškosios gyvybės esmė. Nemeilė, neapykanta ir gyvybės šaltinio atmetimas pasireiškia ke-turiais lygmenimis: Dievo, savęs, kitų ir pasaulio. Pasmerktieji nekenčia Dievo, nes jis reikalauja jų atgailos, kuri pasireiškia kaip žmogaus egoizmo mirtis (plg. Булгаков 1987, 10–12). Nors pasmerktieji nemyli Dievo, jis myli juos, o tai sukelia dar didesnę kančią. Jei Dievas liautųsi visus vienodai mylėti, pragaras netektų prasmės, nes nebebūtų kančios. Egoistinis „Aš“ turi būti sunaikintas, turi mirti, kad prisikeltų, nėra kito kelio į amžinybę. Jei Dievo žvilgsnis Paskutinio teismo metu yra Jo meilė ir tiesa egoizmo kupinam žmogui, tada pragare esame visur, visada ir amžinai, nes tiesa yra visur, visada ir amžinai. Rytų Bažnyčios neturi doktrininio bendro mokymo apie pragaro amžinumą kaip, pavyzdžiui, Katalikų Bažnyčia.

Bulgakovo eschatologijoje Kristus, būdamas teisėju, gali nieko nedaryti. Svarbu, kad jis būtų. Panašiai rašė H. U. von Balthasaras, kad teisėjas Kristus nieko neturi daryti, svarbu, kad jis yra, kad jis būtų. Teisiamasis pats save nuteis. Tačiau tai nereiškia, kad pats žmogus yra viso ko kriterijus. Kriterijus yra to žmogaus tiesa Kristuje. Tik susitikus Kristų asmeniškai įmanoma iki galo suvokti, kas jis pats iš esmės yra – nusidėjėlis ar šventasis. Kokia tokio teismo esmė? Kiekvienas yra priešpriešinamas savo paties paveikslui Kristuje. Rusų teologas teigia, kad asmuo regi savo paties paveikslą ir suvokia, kiek toli yra nuo to, kuo galėjo būti. Skirtumo, kas realiai yra ir kuo galėjo būti, suvokimas yra savo paties teismas. Tai ne tiek viso žmogaus pasmerkimas amžinai kančiai arba džiaugsmui, kiek visa ko, kas bloga, išgryninimas. Žmogus negali šio atvaizdo nemylėti, negali jo paneigti, nepripažinti, atsižadėti, nes tai yra jo paties (ontologinis) paveikslas ir panašumas Dievuje. Todėl meilės teismas yra labiausiai deginantis. Žmogui skauda dėl to, kad negalėjo įgyvendinti Dievo plano Kristuje. Nebėra laiko, nes nebereikia herojiškumo mylėti danguje. Herojiška meilė galima tik žemėje, nes reikia didvyriškumo tikėjime rinktis tarp gėrio ir blogio. Pragare, pasak Bulgakovo, dar yra galimybė, pamačius atgamtinę tikrovę, rinktis gėrį, lygiai taip pat kaip ir Šėtonui dar yra galimybė išsigelbėti. „Bulgakovui Dievo kūrybos triumfas Paskutinio teismo metu virš blogio reiškia visa ko atgimimą amžinybei, kur, pavyzdžiui, žmogus nebeturės galimybės rinktis tarp gėrio ir blogio, bet tik tarp kitokių gėrio formų: didesnių ar mažesnių“ (Gavrilyuk 2018, 25). Teismas suponuoja laisvą žmogaus apsisprendimą priimti Dievą arba ne. Vienintelis teisėjas yra Jėzus Kristus. Tai reiškia, kad ateitis priklauso Kristui, o jo skelbtoji žinia nustato kriterijus, kurie lemia žmogaus gyvenimo prasmę ir galutinį jo likimą.

Teismas ne tik baudžia ar suveda sąskaitas, bet ir gelbsti, tobulina. Teismas – tai kosminio Kristaus apsišaukimas mūsų egzistencijoje.

Visuotinio išganymo perspektyva: pragaro ir rojaus realybės

Seniausios krikščioniškojo tikėjimo išpažinimo formulės jau išpažįsta Kristų kaip teisėją. Apaštalų tikėjimo išpažinimas suponuoja tikėjimą Dievo teismu. „Tikiu Jėzų Kristų, gyvųjų ir mirusiųjų teisėją“ (Denzinger, Nr. 10–40). Ipolito tikėjimo išpažinimo (215 m.) eschatologinė dalis, kalbama prieš Krikštą, skamba taip: „Tikiu į kūno prisikėlimą ir amžinąjį gyvenimą“, kur atskleidžiamas bendras istorijos likimas – „amžinasis gyvenimas“, kaip perspektyva. Epitafijaus išpažinimas taip pat kalba apie mirusiųjų prisikėlimą ir pasaulį, kuris ateis (plg. Denzinger, Nr. 42). Kitaip skamba *Quicumque* simbolis: „Jo (Kristaus) sugrįžimo metu žmonės prisikels ir duos apyskaitą už savo darbus. Tie, kurie darė gera, įeis į amžinąjį gyvenimą, tie, kurie darė bloga, įeis į amžinąją ugnį“ (Denzinger, Nr. 76). Tikėjimo išpažinimo formulėse suponuojamas prisikėlimas, išgelbėjimo viltis ir galutinė baigtis, kuri gali būti dvejopa – rojus ar pragaras (plg. Nocke 1995, 518).

J. Ratzingeris taip pat šiuolaikiškai interpretuoja ilgametį Biblijos ir Bažnyčios mokymą ir teigia, kad pragaras turi egzistuoti vien dėl to, kad žmogus yra laisva būtybė, gali visiškai užsiverti savo egoizme ir nepriimti Dievo siūlomo išgelbėjimo plano – tai jo laisvės drama. Taigi žmogaus laisvė, kurią gerbia Viešpats, lemia pragaro buvimą. Laisvė negali nulemti, kad visi bus išganyti. Dievas to trokšta, bet būnant laisvam ir vyksta tikroji drama, galimi įvairūs žmogaus atsakomybės padariniai. Galima teigti, kad, jei neegzistotų pragaras, neegzistotų ir tikra laisvė. Pragaras yra klausimas apie meilę: ką myli – Kūrėją ar save ir blogį? Šis klausimas yra apsisprendimas. Dievas netraktuoja „žmonių kaip nepilnamečių būtybių, kurios negali imtis atsakomybės už savo likimą. Jo dangus remiasi į laisvę, kuri prakeiktajam palieka teisę norėti savo pasmerkimo. <...> Žmogaus gyvenimas yra be galo rimtas dalykas. Egzistuoja ir neatšaukiami dalykai, netgi neatšaukiamas sunaikinimas“ (Ratzinger 1996, 206). Kalbant apie Dievo teismą, žmogus gali būti vadinamas pats sau teisėju, nes jo vidinio „Aš“ sąžinės gelmėse girdisi paties Dievo balsas, todėl ir susitikimas su Viešpačiu suvokiamas ne tiek išoriškai, kiek tai yra vidinis – dvasinis – potyris. Tad pragaras ir dangus egzistuoja kaip galimybė nusigręžti nuo Kūrėjo, gyvenimo, laimės, laisvės, galiausiai ir nuo meilės arba visa tai priimti. Išsižadėjęs savo tikrojo „paveikslo ir panašumo Dievuje“, žmogus tampa absoliutaus egoizmo įkaitu: viskas glūdi mano paties sąmonėje ir nieko – Dievo atmintyje. Tai demoniška būseną, tai jau ir yra pra-

garo esmė. Šia prasme rojus yra būtis, o pragaras – būseną. Rojus yra santykis su egzistuojančia ir visa palaikančia Dievo meile, o pragaras neturi ontologinio buvimo palaikymo, todėl gali vadintis tik būseną.

Knygoje „Apreiškimas Jonui“ mūsų autorius teigia, kad pragaras, Šėtonas ir blogis yra tokios pačios prigimties ir nuostatų kaip marksizmas ir komunizmas. Kaip marksizmas uždaro žmogų į klaustrofobišką būseną dvasinio pasaulio atžvilgiu, taip ir pragaras uždaro žmogų į neapykantos būseną Dievo atžvilgiu. Tai Antikristo ženklai (plg. Булгаков 1948, 175–176). Marksistinė patirtis suformavo apokaliptinę istorijos viziją.

P. Florenskis, kalbėdamas apie pragarą, tvirtina panašiai, kad jo esmė yra „tuščia būseną“, šiuo atveju suvokta kaip absoliutus egoizmas: viskas – tik manyje ir nieko, ką gero per visą mano gyvenimą apie mane prisimintų Dievas. Tokią tuštumą žmogus patiria jau čia, žemėje, jei gyvena kaip absoliutus egocentristas (plg. Florenskij 2010, 198). Nesijausdamas kaltas, žmogus demonėja, tai yra praranda Dievo atminimą, jį užmiršta. Nuodėmingo žmogaus būseną apibūdinama kaip „Dievo užmiršimas“. Būdingiausia krikščionio savybė, remiantis ortodoksisais, yra „Dievo prisiminimas“: krikščionis yra tas, kuris prisimena Dievą ir kartu su juo kuria bendrą ateitį. Blogis Rytų Bažnyčios teologijoje nėra būtis (kaip Dievas), nes neturi egzistencijos pagrindo. Jis egzistuoja kaip parazitas, kaip koks sugedimas, dvasinių dalykų nykimas. „Nuodėmė, kaip ir bet kuris kitas parazitas, sunaikina tą, kuris ją maitina, kartu taikydamosi ir į save atsigręžia prieš save, išsemia save pačią ir visa tai, kas nenori *nusižeminti*, palenkiamą *susinaikinimui*. Dievas, kuris nelinki niekam bloga, niekada nieko nesugriovė, blogieji visada patys save sugriauna“ (Florenskij 2010, 187).

Ypač vertos dėmesio tėvo P. Florenskio mintys, pateiktos monumentalioje knygoje „Tiesos kolona ir pagrindas“, skyriuje apie *Gehenę*. Čia svarstoma, kad galbūt visi mes turime Bažnyčios Tėvo Origeno viltį, kad galiausiai Paskutinio teismo metu visiems bus atleista, nes Dievas yra meilė, o meilė negali kurti pražūčiai. Dievas negalėtų po teismo visai pražudyti savo paties kūrinių. Taip atrodytų žvilgsnis iš dangaus, iš Dievo perspektyvos. Tuo tarpu žvelgiant iš apačios, t. y. iš žmogaus perspektyvos, yra kitaip: žmogaus atsakas į tą meilę neįmanomas jam neprisiimant atsakomybės, negali būti aklos meilės. „Tikroji žmogaus laisvė yra galimybė rinktis, todėl atleisti piktos valios neįmanoma, nes tai yra blogai panaudotos laisvės produktas“ (Florenskij 2010, 227). Tol, kol teologiškai teigiame, kad egzistuoja Dievo meilė (tezė), turime sutikti, kad egzistuoja ir atsakomybė už tą meilę (antitezė). Todėl visada bus antinomija tarp Viešpaties palankumo bei išganymo ir Viešpaties teisingumo bei prapulties. Neigdami pastarąją antitezę, neigtume ir pirmąją tezę. Taip pragaro sampratai Florenskis ieško racionalaus paaiškinimo. Jis apibūdina pragaro egzistavimo galimybę kaip laisvą žmogaus,

linkusio į blogį, pasirinkimą. Jeigu žmogus yra tiek linkęs į blogį, griovimą, destruktiją, kad akivaizdžiai prieštarauja Dievo sukurtai tvarkai, tai ta teisė iš jo negali būti atimta: pražūtis tokios būtybės niekada nepasotins.

Įdomu pabrėžti, kad P. Florenskis tiksliai interpretuoja kančių būseną, kuri Biblijoje vadinama Gehena. Iš pradžių tai buvo tiesiog slėnis už Jeruzalės miesto vartų, kur žmonės degindavo šiukšles, todėl ten niekad negesdavo ugnis (plg. Watson 1992, 927). Apokrifinė literatūra ir judaizmo tradicija mini, kad šiame slėnyje aukotos ir žmonių aukos, t. y. pagonyš aukodavo vaikus saviems dievams. Ši praktika Biblijos laikais panaikinta, tačiau atmintis, kad tai vyko, įgavo neigiamą atspalvį, todėl Geheną imta vadinti kančių, skausmo ir pasibaisėtino teroro vieta. Naujajame Testamente Kristus užsimena apie Geheną: „Nebijokite tų, kurie žudo kūną, bet negali užmušti sielos. Verčiau bijokite to, kuris gali pražudyti ir sielą, ir kūną pragare“ (Mt 10, 28). Evangelijoje pagal Luką sakoma: „Aš parodysiu, ko turite bijoti: bijokite to, kuris nužudęs turi galią įstumti į pragarą. Taip, sakau jums, šito bijokite!“ (Lk 12, 5). Pragaros esmė – tai kančių vieta, bausmių už gyvenimo nedorybes būseną, truksianti amžinai. Tai galutinis atskyrimas nuo Viešpaties. Nors Naujajame Testamente kančių pobūdis tiksliai nenusakomas, numanoma, kad pragaro valdovas yra Šėtonas, o tos kančios yra dvasinės prigimties (plg. Lang 2008, 498).

S. Bulgakovas pripažįsta, kad Dievo karalystė, kaip pagrindinė Naujojo Testamento teologinė kategorija, leidžia manyti, kad Dievas galų gale viešpataus viskam, žmonės, gyvenantys tokioje karalystėje, yra ir bus išgelbėti nuo vidinių ir išorinių priešų. Jėzus Kristus bus galutinis kriterijus ir turinys viso to, ką vadiname rojumi. Kalbant dar apie tolesnį gyvenimą po mirties ir teismą, kaip pagrindinė idėja pabrėžiama bendrystė su Kristumi (plg. Bulgakov 1991, 531). Net nukryžiuotas Jėzus nusikaltėliui pažada: „Iš tiesų sakau tau: šiandien su manimi būsi rojuje“ (Lk 23, 43). *Rojus* yra žydų terminą (hebr.) *Gan Eden* atitinkantis pasakymas, atsiradęs tada, kai Jėzus norėjo „gerąjį latrą“ priimti į bendrystę su savimi iškart po mirties. Kitus du kartus šis terminas pavartotas apaštalo Pauliaus Antrajame laiške korintiečiams (plg. 2 Kor 12) ir Apaštalų darbų knygoje (plg. Apd 2, 7). Pats terminas kilęs iš persų kalbos žodžio *pairidaeza*, reiškiančio linksmybių sodą, kuriame auga „Gyvybės medis“. Dangui apibūdinti dažniausiai vartojama *amžinojo gyvenimo* sąvoka. Neretai šį gyvenimą linkstama įsivaizduoti kaip laiką, neturintį pabaigos, prasidėsiantį iškart po pasaulio pabaigos. Amžinasis gyvenimas nežymi laiko kategorijos, bet reiškia kokybinę gyvenimo pilnybę, laimės nebaigiamumą. Amžinasis gyvenimas prasideda ne iškart po šio gyvenimo, bet jau yra prasidėjęs žemėje Kristuje Jėzuje. Jis esamo gyvenimo nepakeičia, bet išstobulina ir perkeičia dabartinį gyvenimą Dievuje. Egzistuoja keletas teologinių perspektyvų. Antropologinė perspektyva – pavienio žmogaus tobulas

išsipildymas, siejamas su viso pasaulio perkeitimu ir ištobulinimu. Kristologinė perspektyva siejama su paruzija, kurios metu Kristus, kaip visa ko pirmavaizdis (prototipas) ir galva, perkeičia kūriniją. Pneumatologinė perspektyva – tai prisikėlimas Šventosios Dvasios galia. Teologinė perspektyva: ne tik Dievas perkeičia būsimą pasaulį kaip veikiantysis asmuo, bet yra ir to pasaulio turinys, Esantysis. Todėl rojus yra „Dievo miestas“ (plg. Bulgakov 1991, 564–566).

S. Bulgakovas, lygiai kaip ir P. Florenskis, pripažino *apokatastasis* doktriną. Tai mokymas apie visuotinę išganymo viltį, kad viskas išsipildys Dievuje. Šiai minčiai apie 254 m. pritarė Origenas (plg. Петров 2005). Jie tikėjo, kaip, pavyzdžiui, ir V. Solovjovas, kad galų gale, po Visuotinio teismo, visa susivienys Dievuje – turės prasmę ir tikslą. Tai buvo galutinio rojus idėja – palaiminta vieta, kur nebus nė vieno pasmerktojo ar pražuvusiojo pragare. Pasaulio pabaiga sutampa su savo pradžia – atgaunamas pradinis vientisumas, panašiai kaip judaizmo eschatologinėse vizijose. Tai reiškia galutinį ištobulinimą Dievo meilės galia. Šis graikiškas terminas randamas ir Apd 3, 21 bei 1 Kor 15, 25–28, kur užsimeinama, kad kai Kristus įteiks karalystę Tėvui, Dievas bus „viskas visame kame“. Ši vizija numato ir demonų išgelbėjimą, nes šie suvoks, kad po pasaulio pabaigos kovoti su Dievu yra beprotybė – nebėra prasmės, todėl Šėtonas prisimins savo pradžią (*Lucifer* yra puolęs šviesos angelas) ir nuspręs grįžti prie Dievo – atgauti savo angelišką būseną. Taigi pragaras yra laikinas. Šia doktrina rėmėsi ir jau minėtas Gregorijus iš Nisos. Įvairios Bažnyčios šiai idėjai nepritarė. Origeno mokymas šiuo klausimu nepripažintas kaip oficialus Bažnyčios Tėvų mokymas. Jis Konstantinopolio II Susirinkimo pasmerktas 553 m. Susirinkimas patvirtino, kad pragaras, kaip ir dangus, yra amžinas. S. Bulgakovas Stačiatikių Bažnyčios 1935 m. pasmerktas Karlovcų sinode dėl minėtų idėjų ir sofologijos doktrinos. *Apokatastasis* idėja atmesta tiek Katalikų, tiek protestantiškų Bažnyčių.

Būtina turėti omenyje, kad krikščionys neišpažįsta savo tikėjimo pragaru, juk *Credo* sakome, kad tikiu Visuotinį teismą ir amžinąjį gyvenimą. Tad krikščionių tikėjime turėtų dominuoti reali išganymo viltis, kartu neišleidžianti iš akiračio galimybės žūti amžinai. Ši viltis yra lyg malda. Tai dialektinė ir antinomiška tikėjimo charakteristika. Katalikų ir Stačiatikių Bažnyčios yra daug asmenų paskelbusios šventaisiais, tai reiškia, kad jie tikrai yra rojuje, tuo tarpu nė vieno kaip esančio pragare. Paslaptis išlieka. Suvokti ją iki galo paliekama pačiam Dievui.

Išvada

Krikščionybėje pomirtinis buvimas – tai apsisprendimas. Apsisprendimas Dievo, kuris pažadėjo amžinai grįsti mūsų buvimą, atžvilgiu. Mirties akimirka būsime tokie, kokius patys būsime susikūrę per gyvenimą, laisvai pasirinkdami,

apsisprendami, teikdami prioritetus ir pan. Mūsų prisikėlimo džiaugsmas priklausys nuo mūsų žemiškojo gyvenimo, kurį kuriame jau dabar. Pomirtinio gyvenimo tikrovė pagal Katalikų Bažnyčios mokymą išsikristalizuoja į rojaus, pragaro ir skaistyklos būsenas. Stačiatikių Bažnyčia skaistyklos nepripažįsta. Apie tai nekalba S. Bulgakovas. Žmogus po mirties patenka į Aukščiausiojo teismą, kur nusprendžiama, kokioje erdvėje / kokios būsenos žmogaus dvasinis pradas – „Aš“ (siela) lauks Paskutinio teismo ir visuotinio prisikėlimo dienos antrojo Kristaus atėjimo (paruzijos) metu. Dievo teismo esmė – žmogaus tiesos apie save patį regėjimas Kristaus paveiksle. Pragare egzistuoja tik neapykanta ir pasmerkimas, jame nėra meilės, tik absoliutus išpuikęs egocentrizmas. Pragariška būsena yra sugundyto žmogaus būsena, paženklinta puikybės ir egoizmo, kurie kyla iš demoniško tamsiojo pasaulio. Tai niekšybės vieta. Pragaro egzistenciją lemia laisva žmogaus valia. Tokią S. Bulgakovo pasaulėžiūrą iš dalies lėmė karti, visa naikinanti socializmo bei marksizmo patirtis, suformavusi apokaliptinę istorijos viziją, kurioje kovoja gėrio ir blogio jėgos.

Dievo teismo neišvengiamybė veiksmingai gali saugoti žmogų nuo blogio darymo (plg. Rom 2, 2–11; 1 Pt 1, 17), padėti išlikti teisingame dorovės kelyje, visiškai teisėtas siekis tikėtis teisingumo už nepelnytai patirtas negandas šiame žemiškame gyvenime (plg. Lk 18, 37, 1 Jn 4, 17). Pagaliau tai gali būti ir nustebimo „diena“, nes, kaip teigia Biblija, „paskutinieji bus pirmi, o pirmieji – paskutiniai“ (Mt 20,16), „muitininkai ir ištvirkėlės greičiau už jus pateks į Dievo karalystę“ (Mt 21, 31).

Kaip minėjome, Dievo teismas turi ne tik grynai juridinį tikslą nubausti ar gražinti teisingumą, suvesti nuoskaudų ir neteisybių sąskaitas. Teologine bibline prasme tai greičiau būtų tik teisingumo pradžia, nes teismas siekia ir susitaikymo, gailėstingumo. Tai yra procesas. Vargu ar eschatologiniam Dievo teismui galiotų ST principas „akis už akį, dantis už dantį“. Jis nebegaliojo Kristaus skelbtai žinia, tad nebegalios ir jo teismui. Todėl Viešpaties teismas, vykdomas Jėzaus Kristaus, siekia daugiau: susitaikymo, pasigailėjimo, meilės. Taigi Dievo teismas bus Kristaus paruzijos apsiereiškimas. Eschatologijoje juridiniai procesai, tokie kaip žmogiškųjų teismų praktikoje, nevyks. Greičiau tai bus apreiškimas kiekvienam žmogui, turintis savęs paties nuteisimo aspektą, kokios žmogaus atsakomybės žemėje pasekmės amžinybėje.

Apokatastasis idėja žmogišku požiūriu gal ir atrodo patraukli. Moderniaisiais laikais argumentuota tuo, kad žmogui neįmanoma žemėje tiek nusidėti, kad amžinai kentėtų baisią kančią dėl galbūt iki galo nesuvokto savo veiksmo ar net viso nuodėmingo gyvenimo. Tokias kritines mintis išsakė keletas mąstytojų, tarp jų ir J. J. Rousseau, N. Berdiajevas, baronas D'Holbachas (Lang 2008, 505–506). Vėliau ir katalikų teologas H. U. von Balthasaras išsakė viltį, kad „pragaras

gali būti tuščias“. Panašiai mąstė ir H. De Lubacas, M. Blondelis, P. Claudelis, G. Greshake, K. Barthas. Pastarasis teigė, kad Kristaus kančios ir mirties bei prisikėlimo galia tokia didelė, jog visiems laikams nugalėjo pragaro amžinumą. Taip gerokai lengviau suprasti ir pateisinti pragaro laikinumą, kančią ir bausmę, o ne visų šitų dalykų amžinumą. Tačiau iš esmės tai teologiškai su teismo idėja ir dieviškuoju teisingumu nesuderinama. Jei visuotinio išganymo doktrina būtų teisinga, neliktų takoskyros tarp gėrio ir blogio, nebegalėtų egzistuoti pragaras. Visa tai prieštarautų Dievo teisingumo minčiai ir laisvo žmogaus apsisprendimui, pavyzdžiui, tuo atveju, jeigu jis nepripažįsta Dievo. Tada visi turėtų būti išganyti „per prievartą“ ir netektų prasmės geri darbai, nekalta kančia, sakramentų šventimas. Tokiai visuotinei vilčiai būti išgelbėtiems prieštarauja teisingumo idėja. S. Bulgakovas klydo, neįvertinęs blogio tikrovės, supaprastinęs Dievo gailestingumą. Rojus ir pragaras vargu ar gali būti suderinami, kaip nesuderinami yra meilė ir neapykanta, gailestingumas ir teisingumas.

Literatūra

- Balthasar 1967 – H. U. Balthasar. *I novissimi nella teologia contemporanea*. Brescia.
- Berdjaev 1971 – N. Berdjaev. Gli spiriti della rivoluzione russa. In AA VV. *Dal profondo*. Milano: Jaka Book, 1971.
- Bovati 2010 – P. Bovati. Giudizio. *Temi teologici della Bibbia*. San Paolo, p. 618–628.
- Bulgakov 1984 – S. Bulgakov. Karl Marx come tipo religioso. In S. Bulgakov. *Il prezzo del progresso*,. Marietti, Genova.
- Bulgakov 1991 – S. Bulgakov. *La Sposa dell'Agnello. La creazione, l'uomo, la Chiesa e la storia*. Edizioni Dehoniane Bologna.
- De Carlo 2010 – G. De Carlo. Giorno del Signore. In R. Penna, G. Perego, G. Ravasi (a cura di). *Temi teologici della Bibbia* (Dizionari San Paolo). Cinisello Balsamo: Edizioni San Paolo, p. 576–581.
- Florenskij 2010 – P. Florenskij. *La colonna e il fondamento della verita*. San Paolo.
- Gavrilyuk 2018 – P. L. Gavrilyuk. Divine Judgment in Pavel Florensky and Sergius Bulgakov. *International Journal of Orthodox Theology*, 9 (3), p. 9–31.
- Gavrilyuk 2006 – P. L. Gavrilyuk. Universal Salvation in the Eschatology of Sergius Bulgakov. *The Journal of Theological Studies*, 57 (1), p. 110–132.
- Hunermann 2012 – P. Hunermann (sud.). Heinrich Denzinger. *Enchiridion Symbolorum definitivum et declarationum de rebus fidei et morum*. A cura di Peter Hunermann. Bologna: Edizione Dehoniane.
- Lang 2008 – B. Lang. Inferno. In P. Eicher (ed.). *I concetti fondamentali della teologia*, 2 E–L. Brescia: Queriniana, p. 498–510.
- Nitrola 2001 – A. Nitrola. *Trattato di escatologia 1. Spunti per un pensare escatologico*. San Paolo.
- Nocke 1995 – F. J. Nocke. Escatologia. *Nuovo corso di dogmatica*, 2. Brescia: Queriniana, p. 453–569.
- Osipov 2007 – A. Osipov. *The Eschatological Concept in the Russian Orthodox Theology Today* [žiūrėta 2022-05-22]. Prieiga internete: [https://alexey-osipov.ru/web-files/books/The_Eschatological_Concept_in_the_Russian_Orthodox_Theology_Today/The_Eschatological_Concept_in_the_Russian_Orthodox_Theology_Today_\(A_I_Osipov\).pdf](https://alexey-osipov.ru/web-files/books/The_Eschatological_Concept_in_the_Russian_Orthodox_Theology_Today/The_Eschatological_Concept_in_the_Russian_Orthodox_Theology_Today_(A_I_Osipov).pdf)

- Ratzinger 1996 – J. Ratzinger. *Eschatologija: mirtis ir amžinasis gyvenimas*. Vilnius: Katalikų pasaulis.
- Razzano 2004 – L. Razzano. *La sofologia come bellezza in S. N. Bulgakov*. Roma.
- Tagliagambe 2013 – S. Tagliagambe. *Il cielo incarnato. Epistemologia del simbolo di Pavel Florenskij*. Arcane.
- Watson 1992 – D. F. Watson. Gehenna. *The Anhor Bible Dictionary, 2*. New York: Doubleday, p. 926–928.
- Zaviyskyy 2011 – R. Zaviyskyy. *Shaping Modern Russian Orthodox Trinitarian Theology: a Critical Study of Sergii Bulgakov with Reference to Vladimir Lossky and Georgii Florovsky*. Oxford.
- Žak 2001 – L. Žak. *Il mistero del tempo come „quarta dimensione“ in Pavel A. Florenskij* [žiūrėta 2022-06-27]. Prieiga internete: <http://mondodomani.org/dialegesthai/lz02.htm>
- Žak 2007 – L. Žak. La ricezione della teologia di Bulgakov in Occidente: un capitolo importante della storia della teologia. In *Reportata. Passato e presente della teologia* [žiūrėta 2022-07-25]. Prieiga internete: <https://mondodomani.org/reportata/zak02.htm>.
- Боровой 2015 – В. Боровой. *Булгаков и Бердяев: богословие и философия*. Альманах СФИ «Свет Христов просвещает всех», 16 [žiūrėta 2022-07-30]. Prieiga internete: <https://sfi.ru/science/nauchnyj-zhurnal/vypusk-16-osien-2015.html>
- Булгаков 1948 – С. Булгаков. *Апокалипсис Иоанна*. Париж, 1948.
- Булгаков 1987 – С. Булгаков. *Жизнь за гробом*. Париж: YMCA-Press, 1987.
- Булгаков 1946 – С. Н. Булгаков. *Автобиографические заметки*. Париж: YMCA-Press, 1946.
- Булгаков 1911 – С. Н. Булгаков. Религия человекобожия в русской революции. In *Два града: исследование о природе общественных идеалов*, Т. 2. Москва.
- Петров 2005 – В. В. Петров. Учение о тонком теле души в эсхатологии Оригена и Дидима Александрийского. *Богословская конференция Русской Православной Церкви. «Эсхатологическое учение церкви»*. Москва [žiūrėta 2022-09-12]. Prieiga internete: <http://theolcom.ru/doc/day3.sect1.05.Petrov.pdf>
- Соколов 2005 – С. Соколов. Апокалиптическое время в эсхатологии. *Богословская конференция Русской Православной Церкви «Эсхатологическое учение церкви»*. Москва [žiūrėta 2022-07-17]. Prieiga internete: <http://theolcom.ru/doc/day2.sect2.08.Sokolov.pdf>
- Хондзинский 2020 – П. Хондзинский. Персоналистическая экклесиология прот. Сергия Булгакова, прот. Георгия Флоровского и В. Н. Лосского. *Khristianskoye Chteniye [Christian Reading] Scientific Journal Theology, Philosophy, History*, 5, 10–22 [žiūrėta 2022-07-15]. Prieiga internete: https://scientific-journals-spbda.ru/f/hch_no5_2020.pdf

Arvydas Ramonas

THE CONCEPT OF THE LAST JUDGEMENT, HELL AND PARADISE IN THE WORK OF SERGEI BULGAKOV

Summary

A renewal of studies in eschatology occurred at the turn of the 19th and 20th centuries, and originated in the Reformed Church. Sergei Bulgakov, a priest in the Orthodox Church, made a significant contribution to Protestant and Catholic authors. His main thoughts on hell are found in the great trilogy ‘The Bride of the Lamb’ (1945), and in his last book ‘The Apocalypse of John’ (1948). The Orthodox Church does not have its own teachings on systematic eschatology,

but relies more on the Bible and the Early Church Fathers. Thus, Bulgakov is one of the few authors who has tried to systematically present teachings on eschatological truths. Pavel Florensky, another Orthodox priest, also wrote episodically on eschatological topics in his book 'The Pillar and Ground of the Truth' (1914), in the chapter on Gehenna. Their world-view was negatively influenced by the ideology of Marxism, which Bulgakov and Florensky perceived as a falsification of reality, a parody of human deification. Marxism, under the guise of scientific progress, only created an illusion of man's happiness in this life, whereas Christian eschatology was replaced by the present.

Our authors claim that man's death is a moment of self-determination, in which all life is concentrated and time becomes eternity. In death, God and man speak, they both utter their last word, which remains and never ends. In the face of death, man is given the opportunity to repent of his sins and avoid spiritual death and suffering in hell, or to choose separation from God. God did not predestine any man to go to hell. If in the gaze of God and one's love, truth for a selfish man is hell, then we are everywhere, always and for ever in hell, because truth is everywhere, always and for ever. Bulgakov emphasises that in hell there is only hatred and condemnation, in it we lose the love that is the essence of the divine life. Dislike, hatred and rejection of the Source of Life manifest themselves on four levels: God, self, others, and the world. The condemned hate God, as one desires their repentance, which manifests itself as the death of human selfishness. Florensky argues that perhaps there is a hope of Origen in all of us that eventually everyone will be forgiven, because God is love and love cannot create destruction. This is what the gaze from heaven would look like, from God's perspective. Meanwhile, it is different when looking from below, i.e. from a human perspective: man's response to that love is impossible without taking responsibility, there can be no blind love. True human freedom is a choice; therefore, it is impossible to forgive ill will, because it is the product of misused freedom. As long as we theologially claim that God's love (thesis) exists, we must accept that there is also responsibility for that love (antithesis). Accordingly, there will always be an antinomy between the grace and the salvation of the Lord and the righteousness and perdition of the Lord. By denying the latter antithesis, we would also deny the first thesis. Florensky describes the possibility of the existence of hell as the free choice of a person prone to evil. If a person is prone to evil, ruination, destruction to an extent, which is clearly contrary to the order created by God, then that right cannot be taken away: doom will never satisfy such a being. Such a man is similar to a cursed person, who, like a thirsty creature in the wilderness, sucks his own blood. Forever insatiable, such people reject mercy and curse God who calls them; they cannot contemplate the face of

God without anger; they desire God to destroy himself, and at the same time to destroy all creation. The cursed will suffer in the flames of their own anger and will wish to die, but there will be no death, so they will not be able to die. Bulgakov acknowledges that the kingdom of God, as the main theological category of the New Testament, suggests that God will ultimately prevail over everything, and that people living in such a kingdom are and will be saved from internal and external enemies. Jesus Christ will be the ultimate criterion and content of all that we call paradise. As for life after death and judgment, communion with Christ is stressed as a central idea.

In his teaching on eschatological realities, Bulgakov remained faithful to the concept of the teachings of the Bible and the Early Church Fathers. If we did not know that we were reading texts written 100 years ago, it would seem that they were created in the present time, because they remain relevant even to the modern person.